

SZIGETI LAJOS

A "FELNÖTTSÉG" VÁLLALÁSA JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉBEN
- József Attila Kosztolányi-bírálatának lírai fedezete -

József Attila "Kosztolányi Dezső" címmel írott munkájáról a következőket olvashatjuk a Kritikai Kiadás /III. kötet, 1958./ jegyzeteiben: a költőnek "ez a nagy gonddal és szeretettel megírt sikerült bírálata ... még lényegében értékelésre vár."¹ A bírálat immáron több, mint negyven esztendő - 1935. június 15-én jelent meg "A Toll"-ban s nem csak a Kosztolányi-életművet, a két költő kapcsolatát illetően nagy jelentőségű, de a József Attila-versek élményanyagához, a versteremtés tudatosságához is sokban magarázatul szolgálhat. Igaz, a tanulmány teljességre törő elemzése még mindig várat magára, néhány vonatkozásban azonban hivatkoznak már rá irodalomtörténészeink. Egri Péter azzal bizonyítja a bírálat jelentőségét, hogy rámutat: József Attila egy lényeges jelenségre figyel föl a Kosztolányi-verseket vizsgálva; arra, hogy "mennyire általános tulajdonsága Kosztolányi költészetének az álomszerűség."² A két költő hasonlóságát és különbözősét is láttatja a József Attila-írás kapcsán. József Attila, költőtársa magatartását "a homo socialis moráljának magasáról bírálja az értelemnek saját költészetét is bevilágító fényével. Mert éppen a homo socialis magatartása révén tudta József Attila az álmok, látomások, ködök keletkezését és felszállását egyaránt ábrázolni, s ezáltal valóságos helyüket kijelölni, mozgásukat a külvilággal kapcsolatban ábrázolni." - írja Egri Péter most már a József Attila-i költészetre vonatkoztatva költőnk elméleti munkájának igazát.³ S ezzel, valamint a konkrét verselemzések segítségével a két költő

verseinek álomszerűségében felfedezhető különbséget mutatja ki.

Mi azonban, most a József Attila-írás egy másik - talán nem kevésbé lényeges - pontjára hívnánk fel a figyelmet. Arra, miben látja maga, József Attila a Kosztolányi-versek álomszerűségének a kulcsát: "...ha ír, ötven esztendőskorában is oly sóvárogva nézi az immár elérhetővé vált tárgyakat és az egész világot, mint gyermek a tiltott gyümölcsöt. És a tárgyaknak, melyeket ma már önként, vagy ha úgy tetszik: belső kényszerből tesz a maga számára elérhetlenné, képeit latin világosságu, kristályos rendbe foglalja, ahogyan az álomban is annyira helyén valónak látszik minden éber szemmel nézve különös, rendkívüli elem."⁴ Sarkitva fogalmazva: *már József Attila észreveszi* azt, amit az irodalomtörténész - Kiss Ferenc - vizsgál és bizonyít részletesen: Kosztolányi a szereplira klasszikusa.⁵ Kosztolányi számára a gyermekkorba való fordulás "csak" szerep, bár az "Esti Kornél"-szerephez hasonlóan nagyon komolyan vett, "szerencsés és termékeny szerep".⁶ Az "Ószi reggeli"-t elemezve írja József Attila: " - mintha az ötvenéves Kosztolányiban is a szegény kis gyermek panaszkodnék."⁷ A ciklus "komoly borongását" hangsúlyozva "A szegény kisgyermek panaszai"-ról is szól. A költőnek - általában - mint embernek a világról alkotott véleményét a megközelítés, az ábrázolás módjában véli tettenélni, s úgy érzi, mintha Kosztolányi azt sugallná: "csak akkor öleljük keblünkre a költőt, a gyermeket, ha panaszkodik."⁸ Csakhogy - itt fogalmazza meg József Attila mind Kosztolányi, mind pedig saját költészetével kapcsolatban a legfontosabbat - "A szegény kisgyermek panaszai"-ban *nincs semmi megfogható tárgyi sérelem* - olyan enyhe borzongás melege füllesztí át sorait, amelyet a gyermek, ki az anyagi természethez közel áll, érez a legkevésbé, amelyet mégis gyermekinek ítél költő is, olvasó is."⁹

Az, hogy József Attila Kosztolányi költészetében éppen a "megfogható tárgyi sérelem" hiányát fedezi fel, nemcsak a költőtárs iránti érzékenységét, elemző-, és kritikai készségét bizonyítja, hanem azt is feltételezi, hogy a szinte tételesen hangzó bíráló szavak mögött ott tudhatjuk a József Attila által már - emberi és költői problémaként egyaránt - megélt és nyilvánvalóan többszörösen megfogalmazott kérdéskomplexumot: saját gyermekkorához viszonyulását is. Mert amikor Kosztolányinak a gyermekkorba való fordulásáról, a "szerepről" szólt József Attila, akkor egyúttal - nyilvánvalóan - önnönmagát és saját költészetét is vizsgálat tárgyává kellett tennie. /Még akkor is, ha maga a bírálat ilyen személyességnek nem adhat teret./ Feladatunknak ezt tekintjük: *József Attila költészetében keresni meg a Kosztolányi-bírálatból kiragadott tételek alapját*. Vizsgálatunk vélt jogosságára a József Attila-életmű *következetessége* ad lehetőséget.

"ÜTÖTT GYERMEKKÉNT"

József Attila költészete bizonyítja, hogy nincs még egy költőnk, aki ilyen - egész életművét meghatározó - módon *küzdött* volna meg egyik legnagyobb költői élményének, *gyermekkorának újra- és újraértékelésével*, mert "ez a keserves gyermekkor a maga megaláztatásaival, lelki és fizikai nélkülözéseivel végigkíséri egész életútján és valóságos mitológiájává válik egész költészetének, amely témára való tekintet nélkül vissza-visszatér verseiben."¹⁰

Nem tekinthető véletlennek, hogy számos József Attila-vers már címében is a költő gyermekkorra utalását, gyermekkorához fordulását tükrözi.¹¹

Hogy a gyermekkori élmények mennyire meghatározóak voltak József Attila egész életében, azt minden életrajz-írónál ékebben bizonyítja az a megrázó dokumentum, amely

pszichoanalitikai kezelése idején - alig egy évvel a Kosztolányi-birálat megírása után - született. A "Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben"-t 1936 májusában írta, akkor, amikor "a fejébe vette, hogy testileg-lelkileg rendbehozza magát."¹² Teleírta az előre megszámozott százhetven lapos füzetet azzal a szándékkal, hogy "leszámol multjával, gátlás nélkül leírja minden érzését, minden gondolatát."¹³ A "Füzet" - melynek nagyobb része "csak körlelet értékű, egyes vonatkozásai miatt a nyilvánosság elé nem tartozó"¹⁴ - tele van a *gyermekkor kinzó-gyötrő emlékeivel*. Döbbenetes energiával felcsattanó soraiban összekeveredik a valóság a fantáziával, a megtörtént a meg nem történttel, az óhajtott a másként megvalósulttal; mégis tisztán kivehetők azok a pillanatok, amelyek a gyerekkori problémákat hozzák felszínre. A publikálható részletekből csak néhányat hadd idézzünk ennek bizonyítására: "Az a *szerencsétlen*, aki ezeket írta mérhetetlenül *dhitozik* szeretetre, hogy a szeretet vissza tartsa őt olyan dolgok elkövetésétől, melyeket fél megtenni. *Őt* olyasmért *verték*, amit soha nem tett volna, ha szerették volna. *Ő* az a *gyermek*, akit *nem szerettek* s akit ezen kívül azért *verték*, mert nem tudták elviselni azt, hogy nem szeretik... meg az is oly *megalázó* volt, hogy én vigyek le egy tyukot legelni a térre és a többi fiuk röhögjenek ki és *megalázó* volt a menhelyi szalmakalap is - már messziről hirdette, hogy menhelyi a kabát is a kalapot kicsipkéztem nagyon *megverték*, én nem tudtam mást hazudni, mint hogy nem én csipkéztem ki másodszer is kicsipkéztem a szélét, *ismét* nagyon *megverték* pedig én úgy akartam otthon lenni - miért vagyok én menhelyi gyerek a *mama* eljött aztán *otthagzott* én azt hittem, hogy haza fog vinni ... talán csak azért várok többet a szerelemtől, mint amennyit kapok tőle, mert *verték*, mert azt akarták, dolgozzak és *nem engedtek jdtszani* Őcsödön rossz volt kellett volna két kis ló, kis nő, kis eke kis ház, kis kutya, kis csikó, kis kasza, kis buza - minden arányosan hozzám, mint

ahogy minden arányos volt a nevelőapámhoz ..."¹⁵
Látható, ezek a "szabadötletek" a gyerekkori sérelmek egész sorát emelik ki.

Verseiben - igaz, a megfogalmazás más - is vissza-visszatérnek a gyermekkori élmények. Csakhogy, míg Kosztolányinál a gyermekkorra emlékezés legtöbbször a szépre, nemre való rácsodálkozással, nosztalgiával párosul, addig József Attilánál ez a multidézés a legmeggrázóbb, konkrét gyermekkori élményekre, sérelmekre utal. Így például a "Szabad-ötletek jegyzéké"-hez hasonlóan - költészetének is "állandó visszatérő figurája a *veréstől félő* vagy az igazságtalanul megkínzott, kimerülten, szipákolva siránkozó *kisfiú*."¹⁶ Konkrét, a mamától elszenvedett verésre utal vissza az "Egész testében" című verse:

Egész testében *reszket*, mint a *gyermek*,
kit rajtakaptak, hogy buktát lopott.

Felismerhető az élményalapja az 1924-ben, Makón született "A multkor szerda este" című versének is, melynek kéziratára "ismeretlen célból Kosztolányi nevét is aláírta" /Vö. a Kritikai Kiadás jegyzeteivel: 1955-ös I. kötet. 405./:

És meghalt akkor szegény ángyikám
S öregem magam láttam ott heverni
és sirtam, igen, most másodikán,
mint *kisgyerek*, kit nagyon szoktak *verni*.

Leggyakrabban az öcsödi verések emléke hangzik fel verseiben, mint például a "Levegőt!" című, a Kosztolányi-bírálatnál szinte majdnem egyidőben írott, egyik legérettebb, legszebb költeményében:

Én nem ilyenek képzeltem a rendet,
Pedig hát engemet
Sokszor nem is tudtam, hogy miért, *verték*,
mint apró *gyermeket*,
ki ugrott volna egy jó szóra nyomban.
Én tudtam - messze anyám, rokonom van,
ezek idegenek.

Ezek az élmények nem betegsége idején tűnnek fel verseiben már a korai művektől kísérik egész költészetét.

S hogy sok esetben szinte *versépitő*, *versmeghatározó szerepük* lesz, arra az is bizonyíték, hogy igen gyakran

kerül *rimhelyzetbe* a "gyermek" szó. S ha a "gyermek" sorvégi, rimhívó helyzetben jelenik meg, olyankor - érthető módon - igen gyakran a "verés"-sel cseng össze, mint ahogy fordítva: a "verés"-motivum is szükségszerűen a "gyermek"-motivumot vonzza magához.

Anyjához tér így az a *gyermek*,
kit idegenben löknek, *vernek*.

- írja az "Elégiá"-ban ugyanannak az élménynek a megszólaltatásával, amelyre a "Levegőt!" című versében is felfigyelünk már. A "Boldog hazug"-ban a lopásért - anyjától - kapott verést panaszolja fel /a rimben is/:

...kit más gyötörte anyám *vert meg*,
mert sápadt kézzel loptam én, a *gyermek*,
jól tudva már, hogy minden odavan.

A kései szerelmes versekben is felbukkan majd a rim, jól lehet ott már nem utal ilyen közvetlenül, egyértelműen a konkrét élményre. Mégis, potenciálisan benne rejlik annak újrajrása. A "Ha nem szorítsz úgy"-kezdetű versében a görcsős szeretni és szeretve lenni-akarás kifejezését szolgálja a rimpár úgy, hogy a "verés"- től egészen a "halál" megfogalmazásáig jut el a költő:

Ha nem ölelsz, falsz, engem *vernek*
a fák, a hegyek, a habok.
Én úgy szeretlek, mint a *gyermek*
s épp olyan kegyetlen vagyok:
hol fényben fürdesz, azt a termet
elsötétítem - meghalok.

"A vásártéren ..." kezdetű, egy el nem készült nagyobb vers vázlatában is a "gyermek"-szó felel a "verés"-re, annak ellenére, hogy ez utóbbi itt egy nagyon is hétköznapi értelemben - mint sátorverés - szerepel. Látens módon ugyan, de bizonyos, hogy a már jelzett egyik alapvető létélmény determinálja itt is - többek között - a rimek imígyen történt egymásba kapcsolódását. /Annál is inkább valószínűnek tartjuk ezt, mert a "gyermek", "vernek"- gyakori egymásba kapcsolódása révén - szinte *szimbólum értékűvé* erősödik./:

A vásártéren sátrat ütnek, *vernek*
Süvölvények közt ácsorog a *Gyermek*
egy roskadozó deszkaporc előtt.

Igy, ezeket az akusztikai motivumokat¹⁷ figyelembé véve, együtt olvasva /hallva/, érthetjük meg igazán: milyen hallatlan emberi-költői energia szabadithatta csak ki a költőt - ha rövid időre is - a gyermekkori verés-élmény meghatározottságából, hogy más rimfelelőt is hívhasson magához a "gyermek". Így lesz még inkább érezhetővé az "óda" sorainak igazi súlya is. A vers második részének befejező sorai így hangzanak:

Ki mint vizesés önnön robajától,
elválsz tőlem és halkán futsz tova,
míg én, életem csucsai közt, a távol
közelében, zengem, sikoltom,
verődve földön és égbolton,
hogy szeretlek, te édes mostoha.

A "*verődve földön és égbolton*" visszaütal a már sokszor hangoztatott és /mint láttuk/ az "óda"-t követő versekben újra visszatérő gyermekkori élményre is: megfogalmazva a költő kétségbeesését, nagy magányosságát, szeretet- és szerelem-éhségét. A versrész utolsó sora is - melyben másodszer hangzik fel közvetlen módon a szerelmi vallomás - utal a mult-ra: az "*édes mostoha*" jelzős szerkezetben ugyanis benne érezhető a költő anyaidézése is. Ezt igazolja a vers folytatása, a klasszikusan ódai harmadik rész, s különösen annak első sora, melyben a költő /költészetében nem egyedülálló módon/ önnönmagát a gyermekhez, szerelmét pedig az anyához hasonlítja, fölerősítve ezzel az érzés, a vallomás intenzitását is. A "gyermek" itt is sorvégi helyzetbe kerül, de nem a - második rész befejezéséből, a "verődve"- és az "édes mostoha"-kifejezésből adódó, az életmű logikájának e szempontból megfelelő - várható "vernek"-motivum válaszul rá:

Szeretlek, mint anyját a *gyermek*,
mint mélyüket a hallgatag *vermek*.

Az "Elégia" megírását követően született versben - az "Elégia" riméhez képest - látszólag csupán egyetlenegy fonéma

megváltoztatását mutatja a sorvégi összecsengés. S ha lá-
tenesen mögötte érezzük is a már többször megfogalmazott
élményt, a leglényegesebb éppen az, hogy *ez az egyetlen fo-
néma=eltérés nagy változásokat jelez*: egy súlyos élménynek
/a gyermekkori verésnek és kiszolgáltatottságnak/ egy másik,
erős élmény /a szerelem teljessége/ általi felszabadítását,
feloldását. Jelzi e rimpár is a küzdelmet /a gyermekkor
"ellen" - a gyermekkorért/, amely különösképpen sajátja Jó-
zsef Attila költészetének az 1933-35-ös esztendőkből.

Nem idéztük teljes sorát azoknak a műveknek, amelyek
e belső küzdelem tanúi, verseiből csupán *egyetlen motívum*
mot emeltünk ki azzal a céllal, hogy bizonyítsuk, József
Attila joggal veszi észre Kosztolányi költészetében a "meg-
fogható tárgyi sérelem" hiányát. József Attila számára ugya-
nis - mint láthattuk csak egyetlen motívumon keresztül is -
nem jelenthet felszabadulást a gyermekkorba való tudatos
visszafordulás, hiszen - boldogság- és szeretethiányát föl-
oldandó - hiába "keresi föl ifjúságát", mert *a gyermekkor-
ban csak fölerősödni érzi magányát és kiszolgáltatottságát*. Nem
menekülhet önnön multjába az, aki "ütött gyermekként"
látja viszont sajátmagát. S József Attila nem is menekül,
hanem objektíven szemléli és tudomásul veszi multját: gyer-
mekkorát megidéző képei mindig hitelesek. A gyermeket kö-
rülvevő világ mindig konkrét, valós, "a tárgyak és a mozza-
natok nem elképzelt diszletek, hanem a történelmi valóság,
a gyerek társadalmi környezetének pontosan ábrázolt, közna-
pi elemei."¹⁸ "A szorongás ... - olvashatjuk a Levendel-Hor-
gas könyben - a tárgy fölé nő, de nem tárgyatlan."¹⁹ Bori
Imre is a gyermekkorban keresi a kiváltó okot, amikor az
elidegenedés néven nem nevezett megjelenését véli fölfede-
zni József Attila lirájában. "Az elidegenedés - írja - még
a távoli gyermekkorban indul meg azzal, hogy személyt kel-
lett cserélnie - Attilából Pistává lennie; hogy a szeretet
csak vendég volt lakásukban, mert a mama nem ért rá szeret-
ni, hogy élete indulásánál ott állt Pócze Borbála, hogy

társtalanságát árvaság hatványozta. A "semmi ágán"-nak /ezt Bori, mint élethelyzet képzetét használja - Sz.L.;/ ezekben kereste magyarázatát, nem csoda tehát, hogy amikor létproblémáival foglalkozik, minduntalan a gyermekkor képei villannak fel, hogy tudatvilágában, metaforáiban egyet hirdet: "A kisgyerek, ki voltam, mégis él."²⁰ S a Bori Imre által is idézett verssorban benne rejlik József Attila tudatossága, az, ahogyan ő maga fogalmazza meg - nem egyszer - költői-emberi gondjainak egyikét: "A költő olyan, mint a kisgyermek." Ez az azonosítása gyermeknek és költőnek azonban *nem interpretálható oly módon, mint Kosztolányi*. Az ilyen megközelítés József Attilánál ritkább, s csak akkor ölt testet, ha boldogság-képzetének ad hangot. De még boldogság-képzetével is csak úgy azonosíttatik a gyermeklét, ha nem saját gyermekkorát jelenti, hanem absztrakcióként jelenik meg, mint például a "Március"-ban: "Boldog vagyok: gyermek a lelkem;", vagy egy prózai megnyilatkozásában: "En boldog pillanataimban gyermeknek érzem magamat."²¹

Hogy az ilyen megközelítés ritkább József Attilánál, az természetes következménye a költői következetességnek és tisztességnek. József Attila a ténylegesen megélt élethez hűségesen és *hűen szólaltatja meg élményeit*.²² S arról nem feledkezhetünk meg, hogy már gyermekkor is más, mint Kosztolányié. Szabolcsi Miklós a teljes költői életmű megszabta dialektikával értékeli költőnk gyermekkorát, hangsúlyozva, hogy az "mindenestül korszerű, modern gyermekkor", mert "ha nyomorral s megaláztatással is volt teljes, nem szűkölködött az újfajta életforma kialakításának, az újfajta kapcsolatok megszületésének, az összetartozásnak és szolidaritásnak jeleivel sem, s olykor, egy másfajta, nehezebben kiküzdött harmónia élményét is megadhatta neki. ... József Attila, a későbbi proletárvilág költő,

minden szempontból gyermeksége világába ereszti gyökereit; innen, a ferencvárosi házak világából hoz keserű élményeket, de hitet is, konfliktusokat is, de a feloldás lehetőségét is."²³

"ÉRETT FŐVEL"

Leggyakrabban éppen a felnőtté-válás igényének megszólaltatásakor, azzal párhuzamosan jelenik meg a "gyermek" is - mintegy jelezve, hogy a költőben feszülő ellentmondások egyik leglényegesebbike ez. Elengedhetetlennek látszik figyelni arra, hogy ez a komplexus *mindennapjaiban* is jelen volt. Ezt igazolja - többek között - Németh Andor emlékezése is. Amikor a pincér sorozatosan szerkesztő urnak szólítja, elkeseredetten panaszkodik barátjának József Attila: "Hiszen éppen az a baj, hogy a pincér mindig így szólít. Mit mondjak neki? Hogy szólítson mesternek, vagy Attilának? Még neki se legyek felnőtt?"²⁴

Költészetében is nyomon követhető a *gyermek-felnőtt ellentét*, s nemcsak az 1933-35-ös esztendőök jellemzője. Azonban, már itt is jeleznünk kell azt, hogy a gyermekkort idéző, arra visszautaló versek 1933-tól gyakoribbak. Ezt bizonyíthatja az "én, aki", "én, akit"-vonatkozó névmási szerkezetnek a kései versekbéli megszaporodása. Ez a vonatkozó névmási szerkezet - a maga multidezésével /pl.: "Én, akit föltaşít a ló, s a porból éppen hogy kilátszom..."/ arra a mozzanatra utal, amely az "Eszmélet"-ben így jelenik meg: "Fölkereshetnéd ifjuságod."²⁵ Ez azonban már egy külön dolgot igényelne, mint ahogy annak vizsgálata is, hogy az "én nem tudom", "én nem tudtam" által jelzett - *a gyermeki gondolkodás* logikáját felelevenítő, a korai versekben gyakori - szerkezet elkülöníthető a "most már tudom"-, "már értelek"-, "csak most értem meg"-jelezte - a kései versekben általánossá váló, *a felnőttég tudatosságát* mu-

tató "felismerés-vers"nek nevezhető, az adott korszakra jellemző "modelltől".²⁶

A gyermek-felnőtt ellentét - mint jeleztük - *végig-kíséri egész költészetét*. Már 1926-ban rálel, mint ahogy a "Mégfáradt ember"-ben, mely - mint arra Szabolcsi Miklós rámutatott - nem csak ebből a szempontból, valóban határ-versnek tekinthető²⁷:

A folyó csöndes, nagy nyugalmat görget,
harmattá vált bennem a gond és teher;
se férfi, se gyerek, se magyar, se testvér,
csak megfáradt ember, aki itt hever.

"*Se férfi, se gyerek*" - írja, mintegy előrevetítve a felnőtté-válás szükségszerűségét. Az ugyancsak 1926-os, "Mindig jótanácsot sziszegnek" című versében már szó szerint felhangzik az elengedhetetlen felismerés:

Szopós isten pelenka-lenben -
fenék szültek meg a szívemben:
kölyökséged örökidőnyi,
de végül is *föl kell már nőni!*

S későbbi versei mintha csak igazolnák a "kölyökséged örökidőnyi" korai megsejtését. A gyermeklét és a felnőttlét nem csak ellentétükben jelenik meg, de egymást szervesen kiegészítő kapcsolatukban is. Hol a félelem, hol a szorongás idézi meg a felnőtt férfiban a gyermeket s véle együtt a korai szituációkat:

Mi bánt? úgy érzem, mintha félnék,
menekülnék, hasáb a vállamon.

- írja a "Kirakják a fát"-ban, felidézve az életrajzokból /és saját vallomásaiból/ is ismert élményt, a ferencvárosi "fadobálókat", a falopást. A felnőtt férfiban csupán emlékként asszociálódnak ezek az élmények, de egy fordított s mégis tiszta logika szerint azonosul is a felnőtt s félelme gyerekkori önmagával és szorongásával:

A kisgyerek, ki voltam, mégis él még.

S a következőkben megismétli a felismerést, amely a felnőtt minden-tudásával sulyosbodik:

A *kiskölyök*, ki voltam, ma is él
S a *felnőttet* a bánat fojtogatja.

Az ellentétben rejlő összehasonlítás lehetőségével és kifejezésével él majd 1936-ban a "Mint a mezőn" című versében is:

Mint a mezőn a *kisfiut*, ha
eléri a vihar
s nincs tanya, anya, hova futna
kapkodott lábaival

...S a *gyermek* megindul a téren,
utja van ebben az időben -
igy tört e vágy rám, ily eszeveszetten,
ily hirtelen, ily szilajon,
férfi létemre sirni kezdtem.

S a szintén 1936-os "...Aki szeretni gyáva vagy" című versében is rátalál az ellentétre:

...a *gyermek* rimánkodhat, hogy szeressék,
én nem tehetem; elpusztítalak.
Én *férfi* vagyok, nemes és konok,
nincs vigaszom s nem erényem a bánat.

A "Levegőt!" nem csak ellentétezésével emlékeztet a "Kirakják a fát" című versére. A kezdés is hasonló. A "Mi bánt?" ujrafogalmazásával kezdi a verset: "Ki tiltja meg, hogy elmondjam, mi bántott hazafelé menet?" Itt, a "Levegőt!"-ben a lépteinek kiszolgáltatott falevelek emlékeztetik a költőt gyermeki önmagára, a megvert gyerekekre:

...és lábam alatt álmatlan forogtak,
ütött gyermekként csendesesen morogtak
a sovány levelek.

S a kép kitágul: a világnak ezek az apró elemei felnagyítódnak - magukba sűrítve immár nemcsak a *gyermekkor* és a *felnőttkor* közötti távolságot, de a "felnöttséggel" együtt járó felismeréseket is. A bánat itt már nem személyes, nem

egyéni; országossá, általánossá lesz: egy nemzet nyomorát jelenteti meg úgy, hogy az *"ütött gyermek"* mellé odakerül a *"felnőtt balszerencse"* is:

És az országban a törékeny falvak
- anyám ott született -
az eleven jog fájáról lehulltak,
mint itt e levelek,
s ha rájuk hág a felnőtt balszerencse,
mind megcsörren, hogy nyomorát jelentse
s elporlik, szétpereg.

S aztán ismét a konkrét élmények törnek föl a tudat legmélyéről, de már nem létezhetnek a maguk konkrétságában, egyediségében. Ezért ismétlődik meg kétszer is ugyanaz a sor: "Oh, én nem így képzeltem el a rendet.", s a következő, már idézett versszak elején: "Én nem ilyenek képzeltem a rendet." Ezzel az ismétléssel is az kap hangsúlyt, hogy a konkrét, a ténylegesen megélt élmény kiváltotta tiltakozás nemcsak a gyerekkori verés ellen szól, hanem szélesebb értelmű: társadalmi jelentést nyer. A "Felnöttem már, szaporodik fogamban az idegen anyag, mint szivemben a halál." - sem az egyedi létezés időfolyamatának a rendkívül érzéketes megjelenítése csupán, hanem egy társadalmi rendszer elégtelenségeire, a szabadság hiányára, hiányának iszonyatára utal. A vers folytatása hangot ad a felnőttiség: az *"érett fő" társadalmi jelentésének* is:

...De jogom van
és lélek vagy agyag
még nem vagyok s nem oly becses az irhám,
hogy érett fővel szóltanul kibírnám,
ha nem vagyok szabad!

Nem véletlen, hogy a vers befejezésében aztán újra megjelenik József Attila legtágabb értelmű szava: a *"rend"*:

Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet,
jó szóval oktasd, játszani is engedd
szép, komoly fiadat!

Itt azonban egy eljövendő, megvalósítandó "rend" képzeteként jelenik meg a motívum. A szabadság által teremtett

rend már nem a vasvilágé, hanem a szocializmus rendje. A töredékek között is találunk nem egy, a "Levegőt!"-tel rokon verset/!/ , amelyben együtt, egymást teremtve-szülve jelennek meg a motivumbokor elemei, hogy eggyéolvadásuk révén megszólalhasson a teljesség, a harmónia, az új rend igénye, követelése:

...A szabadság sétára megy,
kit könny és vér teremtett,
Kezénél fogva vezeti
szép gyermekét, a rendet.

Az utolsó sorok korábbi variánsában magát az újraszülés, újraterejtés képzetét találjuk ott: "S a szabadság kihordja majd szép gyermekét, a rendet, az ágon a virág kihajt." *A szabadsággal szövetséges rend megteremtésének igényében kereshetjük a magyarázatát József Attila felnőttég-értelmezésének is*, mert "a felnőttég és a felszabadulás akarása összefonódik a társadalmi rend megváltoztatásának igényével, mert az egyén és a társadalom csak együtt lehet igazán nagykoru, csak együtt valósíthatja meg lehetőségeit."²⁸

Az "érett fő"-nek s az "elmék vagyunk"-nak: a nemes értelemben felnőtté-levésnek adja magyarázatát a "Majd emlékezni jó lesz" című versében is. A "suttymban élőket" azonosítja itt a gyermekkel /gyermeteg jelentésével/ s keményen elutasítja magatartásukat:

Én ilyen gyermek nem vagyok. Fogamban
szaporodik az idegen anyag,
mint a halál is szívémben. Hanyag
társadalmunkra szabatos szavam van.

A versszak utolsó sora már határozottan fogalmazza meg a *felnőttséget tudatosan vállaló* ember s különösképp a költő szükségyszerű, kötelező feladatát. "A 'gyermek' motivum után ellenpontként, a diktatúrával szembeszegezve a 'meglett ember', az elkötelezett forradalmár szabadságot választó döntését, öntudatos magatartását fogalmazza meg, mint az "Eszmélet" X. tételében, egységbe fogva az egyén és a közösség érdekét" - hangsúlyozza Balogh László is.²⁹

Az "Eszmélet" VIII. tételének /egyike a "két legvivődőbb, kiegyensúlyozatlanabb, belsőleg is minden sorában el-lentétre építő"³⁰ versszaknak/ is van egy, a "meglett ember"-re előre utaló jelentése.

Fülett a csend - egyet ütött.
Fölkereshetnéd ifjuságod;
nyirkos cementfalak között
képzelhetsz egy kis szabadságot -
gondoltam. S hát amint fölállok,
a csillagok, a Göncölök,
ugy fénylenek fönt, mint a rácsok
a hallgatag cella fölött.

Ugy tűnhet a "*Fölkereshetnéd ifjuságod*" és a "hát amint föl-álllok" egy kontextusba kerüléséből, hogy az utóbbinak lehet egy átvitt-jelképi értelmezése: a felnőttiséget a "tér és idő megbonthatatlan rácsai közé zártság"³¹-gal együtt és annak ellenében is vállaló, tudatossá váló ember megjelenítése is lehet ez. Így már előrevetíti a költő a IX. és X. szakasz mondandóját: "keménynek kell maradni, - az elfutó, puha, mégoly megejtő képzelet felett urrá kell lenni, - a vas világon, - a ráció, a törvény, az elmélet, az arany öntudat erejével."³²

Hogy valószínűsíthető a gyermekivel szembeállított felnőttiség-jelentése a "hát amint fölállok"-sornak, azt bizonyíthatja az utóbbinak későbbi újrafogalmazása a "Majd emlékezni jó lesz" című versben. A "szabatos szó"-nak ad tartalmat és jelentést a "fömlállás": a társadalmi értelemben vett felnőtté-levés mozzanatában:

De majd fömlálllok s zugom nemsokára -
adjátok meg a munka örömet,
adjátok kedvet, nekem nem elég
a munkabér, a munkaerő ára.

A közvetlenül halála előtt született versekben a felnőtt már nem a korábban megszokott, bizakodással teli tudatosság megtestesítője, hanem a gyerekkori aránytalanságokat is felidéző formában jelenik meg: "Karóval jöttél, nem virággal...", "Tejfoggal kőbe mért haraptál? Mért siettél, ha elmaradtál?

Miért nem éjszaka álmodtál? Végre mi kellett volna, mondd?" Kénytelen beismerni: "Le vagyok győzve." De még a halála előtti versekben is ott van - ha más formában is - a felnőtt-gyerek ellentétnek a konkrét élményeivel együtt való megjelenése: "...aranyat ígértél nagy zsákkal anyádnak és most itt csücsülsz." A "Talán eltűnök hirtelen" egész szerkezetét a felnőtt-gyerek ellentét determinálja, s így lesz egyuttal képileg is érzékelhetővé a távolság a gyermekkor és a közeledő, a megsejtett halál között: "Már bimbós gyermektetem szemmaró füstön szárítottam". Föltörnek újra a távoli mult emlékei is: "Dacból se fogtam föl soha értelmét az anyai szónak. Majd árva lettem, mostoha." S a kezdőkép, a "bimbós gyermektet" képzete magyarázza a vers befejezésének hallatlanul szép, tiszta, de fájdalmat s lemondást tükröző logikáját: "és most könnyezve hallgatom, a száraz ágak hogy zörögnek." Mert a "bimbós gyermektet" és a "száraz ágak" képzete között ott huzódik az egész megtett ut /szinte megismételve a "Levegőt!" hasonló megoldását, ahol a falevelek asszociálják előbb a gyermekkort, majd a "felnőtt balszerencsé"-t/. S a töredékek között található "Éltem, így érdemeltem"- kezdetű verse is ugyanennek a "modellnek", ugyanennek a képi megoldásnak a jegyében született:

Bimbózó és kinyílt virággal,
mint kisgyerek virágos ággal
szendereg szivemben a vétek,
melyet szívesen büntetnétek.

...
élepedt kedvem, elapadt nedvem,
elszáradt ág tüze lobog,
a gyűlölet rivó szivemben.

Eltekintve e közvetlenül halála előtt született művektől - a választott versekkel azt kívántuk bizonyítani, hogy József Attila vállalni próbálta s hosszú időn keresztül *vállalni* is tudta a "felnöttséget" költészetében. Mert tudta, az emberidegen "rend" világából a proletár-költőnek nincs, nem lehet menekvése, "szembe kell vele néznie, éberén, hüvös, nyugodt pillantással; át kell tekintenie a maga egészében és

számba kell vennie minden szögletével, utjába eső tárgyával együtt."³³ Tamás Attila joggal mutat rá a Kosztolányi költészete és a József Attila-i költészet közötti ilyen különbségre: "míg Kosztolányi ijedten menekült a 'dolgok vadonából' egy-egy magányos, szelid szépséghez, József Attila fölismeri, hogy van fegyver ez ellen is: a fegyelem és az értelem."³⁴

A dolgozat arra szerette volan föl hívni a figyelmet, hogy a József Attila által írott kritikáknak - s így a *Kosztolányi-bírdlatnak* is - *lirai fedezetét jelentik a József Attila-versek*. Kosztolányi költészetét vizsgálva, elemezve, azt hiányolja vagy azzal ért egyet József Attila, amivel ő maga már megküzdött költői alkotásaiban; és arra mutat rá vagy azt figyeli, ami számára is éppen a legnagyobb költői feladatot jelenti. Bizott abban, hogy Kosztolányi művészete "mégis társadalomalkotó erővé válik."³⁵ Bizhattott is ebben, mert saját költészete, költői eredményei biztosítékot jelenthettek az általa nagyra becsült költőtárs életműve számára is. Szeretnénk hinni, hogy sikerült bizonyítani: József Attila *verseit* olvasva tudjuk csak interpretálni József Attila *elméleti* munkáját: a Kosztolányi-bírdlatot és érthetjük meg József Attila Kosztolányi iránti bizalmát is. Csak a "felnőttséget" vállalni akaró és vállalni tudó verseit olvasva értjük meg igazán az 1935-ös "Kosztolányi Dezső" című irásának befejezését, melyben magyarázatát adja, mit jelent számára a felnőtté-, a férfivá válás. Költőtársa nihilizmusát értékelve és bírálva, József Attila a "társadalmi elvben felfogott igazság" *emberalkotó* szerepét hangsúlyozza: "E korban, a szociális törekvések mögött meglapul a társadalmi üresség érzése is. Azokban, kik már bele mernek tekinteni ebbe az ürességbe, ha el is dobják maguktól 'ezt a nagy világot, mint a dióhéjt', bizonyára nem vetik el maguktól a lehető világot is, amelyhez - hiszen alkot - Kosztolányi is ragaszkodik. A nihilizmus, ha tudatossá lett, nem folytatható. Talán Kosztolányit

is elvezérli latin világosságu értelme a társadalmi elvben felfogott igazságig, mely a gyermeklelkű költőt férfivá avatja napjainkban." ³⁶ Elengedhetetlennek látszik figyel-nünk ez utóbbi mondat egy aprócska elemére: az *is*-re, mely bizonyítékul szolgálhat az általunk mondottakra. "Talán Kosztolányit is ..." - mondja József Attila, hangot adva egyuttal költői önértékelésének, öntudatának. A Kosztolá-nyí-bírálat kapcsán tehát ő maga is megmérettetett, s a maga állította, mindannyiunknak szóló követelményeknek meg-felelve - férfivá, felnőtté lett.

S alig három évvel később, 1938-ban Fejtő Ferenc már arra hívja fel a figyelmet "A József Attila, a 'felnőtt'" című esszéjében, hogy "a *felnöttség*, a *megetttség* József Attila számára több volt, mint amit általában értünk alatta ... A felnöttségben ő szinte életkortól független, *er-kölcsi* eszményt, embert megváltó eszmét látott." ³⁷ Fejtő Ferenc, József Attila "felnöttségének" első méltatója - az életművet vizsgálva - bizonyítottan látja a költő igazát, mely szerint "a felnöttség megteremtése magunkban s a társadalomban művészi és forradalmi feladat ... Ha forradalmat kívánt - írja a költőről -, hát *az értelem s férfiuság forradalmát!*" ³⁸

A "felnöttséget" vállalva s költészetében e nagy válalást megfogalmazva, József Attila példát s feladatot: *új költői-emberi magatartásformát* mutatott a jövőnek /je-lenünknek!/. ³⁹

J E G Y Z E T E K

- ¹ József Attila: Kosztolányi Dezső. József Attila Összes Művei. Sajtó alá rendezte Szabolcsi Miklós. Budapest, 1958. III., 408.
- ² Egri Péter: Álom, látomás, valóság. Budapest, 1969. 34.
- ³ Uo. 34.
- ⁴ József Attila Összes Művei. III., 169.
- ⁵ Ahogy Kiss Ferenc - a Hedda-szerelem jelentőségére utalva - írja: "... Ez a boldog-fájdalmas állapot szabadítja fel s juttatja pompás, termékeny szerephez Kosztolányi lírájában a gyermeket. Nem csupán egy élményrétegről s nem egy téma-csokorról van tehát szó, hanem szerepről, amely az értékelést, az értelmezést s a közlést is meghatározza, tehát a mű egész jellegét."-Kiss Ferenc: A szereplíra klasszikus ciklusa. Irodalomtörténeti Közlemények, 1969. 554.
- ⁶ Uo. 555.; Kosztolányi líráját elemezve Szauder József is "gyermekivé kimódolt vers"-ről, "szerepjátszós, alakoskodó 'kisgyermek'-vers"-ről, a "kisgyermek-maszkba bujás attitűdjé"-ről tesz említést. "A szegény kisgyermek panaszai"-t vizsgálva pedig a következőket írja: "Szerepjébe stilizált költő játszik előttünk a versciklusban, melynek költői hitélet az is bizonyítja, hogy korábbi-későbbi versekkel, nem oda készütekkel is bővíthető volt. Egy olyan 'kisgyermek' körültekintésének - nem eseményesornának - ciklusa készült el így, amelynek témáiban, hangnemében, stílusában a naiv képlátás és a felnőtt tréfás-ironikus szemlélete mélabus egyvelegbe olvad össze." - Szauder József: Kosztolányi Dezső költészete. Bevezető tanulmány Kosztolányi Dezső összegyűjtött Versei I. kötetéhez. Budapest, 1962. 5-45.
- ⁷ József Attila Összes Művei. III., 168.; Az "Őszi reggeli" Szauder József szerint is "A szegény kisgyermek panaszai"-nak őszére megy vissza. - Vö. Szauder József: I.m.38.
- ⁸ József Attila Összes Művei. III., 167.

- ⁹ Uo. 167.; Kiss Ferenc is hangsúlyozza a ciklus "látszólag együgyű oktalanságát" vizsgálva, hogy "valójában nagyon is raffinált naivság ez." - Kiss Ferenc: I. m. 556.
- ¹⁰ Gyertyán Ervin: József Attila alkotásai és vallomásai tükrében. Budapest, 1969. 19.
- ¹¹ Példaként csak néhányat azok közül, amelyekben a "gyermek" verbálisan is ott lelhető: "Mintha eltévedt gyermek volnék", "Mint gyermek", "Gyereksírás", "Gyermekké tettél", "Egy kisgyerek sir", "A gyerekszemű élet-tavon". A töredékek között található versek kezdősoraiban is: "A gyerekeket úgy szeretik" vagy "A költő olyan, mint a kisgyermek".
- ¹² Németh Andor: József Attila. [Budapest, 1944.], Cserépfalvi. 160.
- ¹³ Uo. 160.
- ¹⁴ József Attila Összes Művei. IV. Sajtó alá rendezte Fehér Erzsébet és Szabolcsi Miklós. Budapest, 1967. 194.
- ¹⁵ József Attila: Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben. József Attila Összes Művei. IV.; 28-34.; Az idézett szövegrészletek sorrendje megegyezik az eredeti sorrenddel, de - helyhiány miatt - az eredeti sortördelést nem követtük. /Szövegbeli kiemelés tőlem. Sz.L./
- ¹⁶ Németh Andor: József Attila és kora. Németh Andor: A szélen behajtva. Budapest, 1973. 382. /A kiemelés tőlem. Sz.L./
- ¹⁷ Vö. Tamás Attila: A költői műalkotások fő sajátosságai. Budapest, 1972. 203-5.; Akusztikai motívumnak nevezi a rimet és az alliterációt.
- ¹⁸ Levendel Julia-Horgas Béla: A szellem és a szerelem. /József Attila világgépe/ Budapest, 1970. 35.
- ¹⁹ Uo. 35.
- ²⁰ Bori Imre: Eszmék és látomások. Tanulmányok. Novi Sad, 1965. 17. A távoli gyermekkori élményt - a személycserét - Németh Andor is alapélménynek tekinti s hangsúlyozza, hogy az mély nyomokat hagyott a költőben. Erre az alapélményre építi tulajdonképpen Németh Andor pszichológizáló megközelítését; egész élet- és életműelemzésének ez a kiindulópontja: "...ha élete végéig sajnó is lelkében a védekezésre képtelen, igazságtalanul büntetett gyermek méltatlankodása, a nagy elképedés, mely kicsi korában fejbe

kólintja, mégiscsak az, hogy őt, Attilát, Pistának szólítják. Vajon nem azért ütlegeli-e nevelőapja, hogy kiverje azt az Attilát belőle, akihez annyira ragaszkodik? ... A tompa eszű gazda idegenkedése a szokatlan névtől megzavarta a fiucska öntudatát. Innen hajtott ki a későbbi tudat-kettéhasadás." - Németh Andor: József Attila és kora. I. m. 382.

- 21 "Tudod, szívem mily kisgyerek " - írja a "Nem emel föl"-ben, s minthacsak erre válaszolna a "Március"-ban: "Boldog vagyok, gyermek a lelkem.". A rövid ideig tartó, a Flóra-szerelem nyújtotta boldogság és felszabadultság kifejezőjévé lesz a motívum. S ezt fogalmazza meg a "Szerkesztői üzenet"-ben is: "Nem értem, hogy miért volna a lalacsony rendű a játékok, a gyermekek öröme. Én boldog pillanataimban gyermeknek érzem magamat, és akkor derűs a szívem, ha munkámban játékot fedezek föl. Félek a játszani nem tudó emberektől, és mindig azon leszek, hogy az emberek játékos kedve el ne lankadjon, hogy azok a szűkös életfeltételek, melyek a játék kedvét és lehetőségét szegik, megszűnjenek." - József Attila: Szerkesztői üzenet. József Attila Összes Művei. III., 186.
- 22 Bori Imre József Attila szürrealizmusát vizsgálva is hangsúlyozza, hogy verseiben "a megélt élet tragikumába dőbbsent meg, minthogy József Attilánál életté lett, ami a szürrealista irodalomban és művészetben irodalom, álom, vágy maradt elsősorban. József Attila költői eredményei sem irodalmiak tehát elsősorban, nem mesterségesen előidézettek, hanem természetes módon, életéből következően adódtak." - Bori Imre: A szürrealizmus ideje. Ujvidék, 1970. 120.
- 23 Szabolcsi Miklós: Fiatal életek indulója. Budapest, 1963. 177-8.
- 24 Németh Andor: József Attila és kora. I.m. 494.
- 25 Néhány példa a szerkezetre: "Anyjához tér így az a gyermek, kit idegenben löknek, vernek." /Elégia/. "Nézd! szólnék, de mit is mondjak? Meghallgat, de legbelül egy öregre figyel, ki szomorúan mosolyogva őszi esőben lebontott hajjal bolyong. -" /Hová forduljon az ember/. "Az meglett ember, akinek szívében nincs se anyja, apja, ki tudja, hogy az életet halálra ráadásul kapja..." /Eszmélet/. "Én... ki ugrott volna egy jó szóra nyomban." /Emberiség/. "A gyermek, aki csügg anyja szerelmén, észreveszi, hogy milyen ostoba." /Kései sirató/. "Én ... ki emlékszem, hogy több vagyok a soknál, mert az összejtig vagyok minden ős -" /A Dunánál/. "...nem voltam én sem az, akít a családfők kegyelnek." /Irgalom/. "A kisgyerek, kivoltam, mégis él még. A kis kölyök, ki voltam, ma is él." /Kirakják a fát/. "Én ..., kit más-gyötörte anyám azért vert meg, mert sápadt kézzel loptam, én, a gyermek." /Boldog hazug/. "Mint gyermek, aki bosszút esküdt." /Mint gyermek/.

"Én, aki vele mind csak hadakoztam, kibékülnék a haragvó halállal." /Flóra/. "Én, ki emberként vagyok élve, boldog..." /Én, ki emberként/. "Én, akit föltaszít a ló, s a porból éppen hogy kilátszom," /Bukj föl az árból/. "S a gondra bátor, okos férfit, ki védte menthetlen honát," /Hazám/. "És tudom, mint a kisgyermek, csak az boldog, ki játszhat." /Könnnyü, fehér ruhában/.

- 26 Az utóbbi /a "most már tudom", "már értelek", "csak most értem meg"/ "modellhez" sorolható versek gyakran egybeesnek a Németh G. Béla által "időviszonyító"-nak nevezett versekkel. Részben különböznek is /nem csak a "még" hiányával!/. Szerepük akkor érthető igazán, ha azt a József Attila-itudatos felnőtté-válás szándéka és annak megvalósítása, megvalósulása felől is vizsgáljuk. Így az "én nem tudtam"-, "én nem tudom"-modellre válaszoló felelet-versként értékelhetők. - Vö. Németh G. Béla: Még, már, most. /József Attila egy kései verstípusáról/. Németh G. Béla: Mű és személyiség. Budapest, 1970. 671-700.; /Itt említjük meg, hogy ugyanebben a kötetben a "szerep"-ről is szól - Babits, Kosztolányi, József Attila versei alapján. - Vö. Németh G. Béla: Az önmegszólító verstípusról. I.m. 621-671./
- 27 Szabolcsi Miklós: "Megfáradt ember". Irodalomtörténeti Közlemények, 1973. 309-315.; A verset értékelve írja: "végpontja egy fejlődésnek és megnyitója egy ujnak, a József Attila-i költészet, világlátás, értés sok áramlatának." A versszak utolsó soráról azt írja, hogy annak "minden egyes szava mély fájdalomakra figyelmeztet - a kinevelt, nőre vágyó kamasz-, az apátlan, anyátlan árva - a nemzeti politizálásból kiábrándult lázadó - végül az, a kinek testvére van, de ez mégsem igazán az -, már ezek a fájdalmak összegződnek itt. S még tágabban: a képeknek van egy olyan 'szegényember'-rétege, amely a nehéz gyermekkor és kamaszkor - József Attila számára ekkor még jelen - élményeiből táplálkozik."
- 28 Levendel- Horgas: I. m. 35.
- 29 Balogh László: József Attila. Budapest, 1970. 174.
- 30 Vö. Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseihez /József Attila: Eszmélet/. Budapest, 1969. 58.
- 31 Vö. Tamás Attila: Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig. Budapest, 1964. 145.; - Hangsúlyozza az "Eszmélet" VIII. versszakával kapcsolatban: "Épp a drámai fölismerés tudatosítja majd különös élességgel a valóság törvényeit:tér és idő megbonthatatlan rácsai közé zártságát."

- 32 Vö. Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseihez. 57.
- 33 Tamás Attila: Költői világképek... 123.
- 34 Uo. 123.
- 35 József Attila Összes Művei. III., 170.
- 36 Uo. 170., /A kiemelés tőlem. Sz.L./
- 37 Fejtő Ferenc: József Attila, a "felnőtt". Népszava, 1938. február 27. 9.
- 38 Uo. /A kiemelés tőlem. Sz. L./ Verseit vizsgálva Fejtő a következőképpen értelmezi a József Attila-i "felnöttséget": "Felnötté lenni annyi, mint keresztül esni egy külső vagy belső hajótörésen, az élet kijózanító tanításában részesülni. A felnőtttség nem gyávlást jelent, hanem az illuziók szertefoszlását, a valóság megismerésének kényszerét. A felnőtttség reménytelenséggel és szörnyű magánnyal kezdődik. A felnőtttség az élet és a halál tudomásulvétele. ... A felnőtt ember jogot és felelősséget érez. Jogot a szabadságra s felelősséget: helytállani. Nemcsak magáért, a közösségért is. József Attila érezte ezt a felelősséget, mint kevesen. Ez az érzet lett felnőttégi rendszerének tengelye." - Fejtő Ferenc: i.m.
- 39 Hivatkozás helyett: ezuton mondok őszinte köszönetet Ilia Mihálynak és Szőke Györgynek, akik munkám irányításában tanácsaikkal segítségemre voltak.